

Віктор Брехуненко

ДОНСЬКЕ КОЗАЦТВО ЯК ЧИННИК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького постійно привертала увагу дослідників, а отже досить ґрунтовно висвітлена в історії. Однак відтворення цілісного полотна міжнародних взаємин, пов'язаних з Визвольною війною українського народу середини XVII ст., й всеохоплююча реконструкція цієї доленосної доби в українській історії гальмується внаслідок недостатньої вивченості деяких проблем. Серед них чи не найменш дослідженими є стосунки України з Військом Донським, особливо їх вплив на розвиток тогочасних подій. Деякі дослідники висловлювали необґрунтовані судження з даного питання. Зокрема, потребує докорінного перегляду теза про дружній характер цих стосунків¹. Хибним є й твердження про транспортування з Дону в Україну зброї² тощо.

Найбільш цінні розвідки з досліджуваної тематики належать М. Грушевському та О. Гермайзе. Оцінюючи стан українсько-донських контактів у 1648—1654 рр., М. Грушевський слушно зауважував, що одним з шляхів підтримки Москвою запорожців Б. Хмельницький вважав заохочення царським урядом участі у бойових діях в Україні Війська Донського³. Дослідник також звернув увагу на події кінця 1649 — початку 1650 рр. — періоду особливого напруження в українсько-донських взаєминах, причини якого, однак, безпідставно вбачав у прагненні гетьмана «зайняти увагу козацтва планами різних воєн та добичливих

походів і відвернути від менш приємних справ, таких як реєстр, повернення польських урядників та панів і т.п.»⁴

З наведеною думкою М. Грушевського погодився О. Гермайзе⁵, який у статті «Україна та Дін у XVII ст.» присвятив проблемі окремих параграфів. Він розглянув наміри Б. Хмельницького добитися від донців військової допомоги, протиріччя між Українською козацькою державою та Військом Донським у 1649—1650 рр., перебіг взаємин між ними у 1654—1657 рр.⁶ Проте дослідник використав переважно донські справи (ф. III Російського державного архіву давніх актів), внаслідок чого чимало аспектів залишилося поза його увагою або розроблені поверхово. Викликають заперечення й окремі узагальнення.

Роль Війська Донського у подіях в Україні зумовлювалася місцем, котре, виходячи з тодішніх реалій, вона могла гіпотетично посісти у політичних комбінаціях навколо українсько-польського протистояння. Б. Хмельницький враховував такі фактори: по-перше, взаємини українського та донського козацтва давали підстави розраховувати на військову допомогу донців. Серцевиною українсько-донських стосунків був мілітарний союз проти турок і татар, а також захист козацьких вольностей (неодноразово вони заявляли про готовність спільних дій проти третьої сторони — Москви чи Польщі — для захисту станових інтересів⁷); по-друге, з 30-х років відносини донського козацтва з московським урядом нормалізувалися, внаслідок чого донці могли впливати на офіційну Москву в бажаному для України напрямі; по-третє, за умови нагальної потреби у встановленні союзницьких зносин з Кримом, нейтралізації, а згодом переходу на бік Москви Війська Донського його морські походи провокували виникнення кримсько-московського конфлікту з втягненням у нього України. Це означало б, по суті, крах усіх помислів і надій гетьмана.

Вже перший крок майбутнього володаря України стосовно Війська Донського показав його стратегічні наміри. Прагнучи створити сприятливі умови для розгортання бойових дій, гетьман, як неодноразово зазначалося в історіографії⁸, поряд з спорядженням посольства до Криму направив гонців на Дон з конкретною метою. За свідченням донського отамана Тимофія Іванова, «а с весны де черкасы запорожские, как збирались на ляхов, присыдди на Дон в Войско для людей»⁹. Ймовірність певних походів Б. Хмельницького щодо встановлення стосунків з Військом Донським прогнозувалася сучасниками. На початку березня брацлавський воєвода Адам Кисіль попереджав московські офіційні кола, що Б. Хмельницький хоче «донских казаков подбити на море», а також про можливість виходу

останнього на Дон, де б його «не приймати, не щадити, ни на море не пускати»¹⁰. Подальші події засвідчили помилковість суджень брацлавського воєводи щодо морського походу. Друга теза ґрунтувалася на тому, що запорожці розглядали територію Дону як надійне місце для уникнення репресій з боку Польщі¹¹. Тому там з'явилися значні групи запорозьких козаків: після поразок антипольських повстань відійшов на Дон Д.Гуня, тривалий час перебував у донських містечках І.Сулима¹². Зрештою, у липні 1648 р. про намір Б.Хмельницького, коли «будет тяжело, итти на Дон», розповідав на допитах полонених з українського війська Ярема Концевич¹³.

Реакція Війська Донського на пропозиції гетьмана вести спільну боротьбу проти Польщі була негативною.

В джерелах майже відсутні відомості про участь донського заказацтва у військових акціях 1648 р., за винятком свідчень донця Олексія Рожньова, який потрапив у полон, про його присутність на Пилявецькій битві¹⁴, повідомлення в'яземського воєводи про те, що «с черкасы де вместе бьюца с ляхи крымские татаровня, и калмыки, и донские казаки»¹⁵, й інформації львівської райці Самійла Кушевича про наявність донців у війську Б.Хмельницького під час облоги ним Львова¹⁶. На підставі останньої С.Томашівський визнавав їх роль особливо варту на увагу¹⁷. Не викликало заперечень твердження С.Кушевича у І.Крип'якевича та Ф.Шевченка¹⁸. Інші дослідники обійшли цей момент мовчанкою.

Однак є всі підстави піддати сумніву свідчення львівської райці. Перш за все офіційна позиція Війська Донського виключала можливість появи в Україні великого загону донців. В інших джерелах, чимало з яких написано очевидцями подій, союзниками українських козаків називаються лише татари, а під Львовом полк молдовських повстанців. Навіть той самий С.Кушевич в іншому описі облоги Львова не згадує донців¹⁹. До того ж, після завершення кампанії 1648 р. Б.Хмельницький активізує зусилля щодо встановлення контактів з Доном. Тому вважаємо, що в українському війську було небагато донських козаків, котрі, як, скажімо, вже згаданий О.Рожньов, з різних причин опинилися в Україні.

Підвищення активності Богдана на донському напрямку, крім того, зумовлювалося негативним впливом для української сторони походів донців на Крим та Туреччину, які здійснювалися якраз під час перебування татарського війська у розпорядженні гетьмана²⁰. У липні хан та кал в адресованих Олексію Михайловичу грамотах погрожували, що вразі продовження

донцями подібних акцій мають намір «нынешние зимы с ратными людьми и с непровскими черкасы ваших донских казаков разорит без останку»²¹, Оскільки Іслам-Гірей вже давно планував проведення широкомасштабної війни з Москвою, ці погрози не були безпідставними. Дії ж донців за умов українсько-татарського союзу давали підстави використати українських козаків в поході на Дон, який з тактичних міркувань мав передувати сутичкам з царськими військами. Напевно, Іслам-Гірей не дуже настирливо (бо до початку війни не почувався повністю готовим) звертався до Б. Хмельницького з відповідними заявами.

Отже, між кампаніями 1648—1649 рр. український гетьман наполегливо прагнув розв'язати донську проблему. Крім спорядження з відповідним завданням посольства на Дон, він вперше використовує такий важель, як вплив Москви. У лютому перший український посланець до царя Силуян Мужилловський, виконуючи гетьманські інструкції, наголошував на сподіваннях Чигирина отримати допомогу «през Войско Донское», для чого потрібна підтримка цієї справи з боку Москви. Якщо ж у зв'язку з Поляновським перемир'ям цар не може діяти відкрито, він має надіслати на Дон таємний наказ²². Але московський уряд ухилився від прямої відповіді²³. Не дало позитивного результату і відвідання Дона українським посольством на чолі з Михайлом Войтовим. Військо Донське знову відмовило, формально пославшись на відсутність «государевого указу»²⁴. Лише запорожці, що мешкали в донських містечках, вирушили в Україну. М. Войтов також закликав припинити морські походи, погрожуючи в разі їх продовження участю українських козаків в антидонських заходах Криму²⁵.

Таким чином, стратегія донського козацтва щодо визвольних змагань українського народу викристалізувалася досить чітко, але безрадісно для Чигирина. Надії гетьмана мати в особі донців вірного союзника не виправдались, що мало негативні наслідки перш за все у політичному плані, оскільки відмова донців показала складність і суперечливість започаткованого процесу формування широкої антипольської коаліції. Найсподіваніший союзник, якому відводилася роль чи не найнадійнішої ланки коаліції, виявив цілковиту обструкцію. Крім того, позиція Війська Донського стосовно Криму та Туреччини могла стати серйозною проблемою для гетьмана. І хоча у 1648 р. морські походи донців ще не призвели до контрзаходів з боку Іслам-Гірея, проте вибухова зона у чотирикутнику Україна — Крим — Туреччина — Москва окреслилася чітко.

Розмірковуючи над мотивами відмови донців, О. Гермайзе стверджував, що донські козаки вважали «за ризиковане для

себе втручатись в унутрішні справи Польщі, а, з другого боку, Богдан одночасно нав'язував зносини з Кримом, і цей союз з донськими ворогами унеможлиблював будь-яке поєднання з донцями»²⁶. Ще жорсткіше приковував донців до московського керма Ф. П. Шевченко. На його думу, ті не могли прийняти позитивного рішення, оскільки перебували під «суворим контролем царського уряду»²⁷. Висловимо свої міркування з цього приводу.

Насамперед зазначимо, що на середину XVII ст. політика Війська Донського ще не залежала від Москви. Звичайно, остання всіляко намагалася повністю підпорядкувати донське козацтво, але помітні зрушення у цьому плані сталися лише в 70-х роках XVII ст. Напередодні та під час Визвольної війни українського народу донці суворо обійшлися з царськими посланцями Жданом Кондирєвим (1646 р.) та Андрієм Лазарєвим (1648 р.)²⁸, у діях котрих — вимога прибути за жалуванням до посольського стану, а не отримувати його, як раніше, у козацькому колі, побачили посягання на донські вольності. Найнаочніше самотійність політики донців у першій половині XVII ст. виявляється в їх взаєминах з турками, татарами та запорожцями, які (взаємини) майже завжди суперечили позиції Москви, що нічим не могла зарадити цьому, Військо Донське виробляло свій курс, виходячи з власних інтересів. До 1654 р. Москва не давала настанови донським козакам з приводу подій в Україні. За таких обставин Військо Донське приймало рішення самотійно, а у тактичному плані Москва ухилялася від причетності до дій донського козацтва, які протягом попередньої доби, на переговорах з Туреччиною та Кримом посилаючись на недосяжність на неслухняність Дону.

З іншого боку, союз України з татарами не загострював українсько-донські взаємини, міг впливати лише на інтереси донців під час морських походів. Показово, що у період першого українсько-татарського зближення 1624—1629 рр. ніяких протиріч на цьому ґрунті між українськими та донськими козаками не виникало, оскільки специфіка тодішньої міжнародної ситуації не тільки не потребувала припинення донцями морських походів, а навпаки, посилення козацького тиску передовсім на турецькі міста-фортеці.

Отже, двовимірність українсько-донської конфронтаційності середини XVII ст. була наслідком неадекватного сподівання Богдана Хмельницького та реагування Дону на різку зміну військово-політичної ситуації у регіоні, зумовлену різними інтресами українського та донського козацтва. Останнє віддало перевагу використанню слушної нагоди для нападу на Крим перед неясною перспективою в Україні. Наслідки такої акції Б. Хмельницький відчув вже навесні 1649 р.

Напередодні кампанії 1649 р. виникла загроза відмови татар, принаймні їх основних сил на чолі з Іслам-Гіреєм, від участі в ній. До кінця червня хан з ордою не з'являвся в Україні. Щоправда у розпорядженні гетьмана ще з зими перебувало близько 15 тис. нагайців, а окремі їх загони підходили й пізніше²⁹. Однак це не вирішувало основної проблеми.

Причину затримки хана польський посланець Ян Кутнарський пояснював тим, що перед Іслам-Гіреєм після .єсняних походів донців постала дилема — нападати на Дон чи рухатись в Україну³⁰. Достовірність свідчень Я. Кутнарського підтверджують такі факти. У лютому Бахчисарай позитивно сприйняв заклик Б. Хмельницького розпочати нову кампанію проти Польщі й обіцяв через козацького посла Івана Кравченка приєднатися до українців у середині травня³¹. До прийняття Іслам-Гіреєм такого рішення схилили не тільки політичні дивіденди участі в акції, а й необхідність поліпшити за рахунок військових трофеїв економічне становище ханату, населення якого вмирало від голоду. Про початкові плани хана підтримати Б. Хмельницького свідчив намір першого здійснити похід на Москву з участю українських козаків після перемоги над Польщею. Додамо, що Варшава не спромоглась активно протидіяти українській дипломатії у Криму. На турецькі застереження хан не зважав. Не випадково під час Збараської битви Іслам-Гірей говорив Я. Вишневецькому та О. Конецпольському, що для відвернення козацько-татарського виступу слід було надіслати послів ще до виходу орди з Криму і заплатити чималий харац³². Опосередковано про наміри хана свідчить також прибуття у лютому — травні до Б. Хмельницького понад 15 тис. ногайців, хоча перш за все їх поява зумовлювалася активними контактами гетьмана з перекопцями та буджаками. Таким чином, тільки дошкульні весняні походи донців та побоювання їх нових нападів під час відсутності орди в Криму могли серйозно непокоїти Іслам-Гірея, спричиняючи його вагання щодо походу в Україну. Чи не тому першими з'явилися ногайці, бо до Перекопа та Буджака донські козаки не доходили?

Навесні 1649 р. українська дипломатія опинилась у вельми скрутному становищі. По-перше, відсутність татар означала звуження тактичних можливостей війська — татарській кінноті Б. Хмельницький завжди відводив важливу роль у бойових операціях³³. По-друге, наявність у тилу орди, зважаючи на нестійкість українсько-татарського союзу, не виключала можливості татарських набігів на українські землі. По-третє, у разі нападу Іслам-Гірея на Дон Б. Хмельницький потрапляв у дуже

критичну ситуацію. Пряма чи опосередкована (як союзника, причетність України до походу викликала її конфронтацію з Москвою й адекватну військову та дипломатичну реакцію Польщі. Фактично йшлося про небезпеку зриву втілення в життя вже викристалізованої на той час ідеї розбудови у процесі визвольних змагань Української держави в етнічних кордонах української людності.

Спричинена діями донських козаків небезпечна ситуація з Кримом доповнювалася іншими несприятливими обставинами. Припинилося зближення з Трансільванією, відмовила у допомозі Москва, пропольської позиції дотримувався молдовський господар Василь Лупул. Тим часом Польща ігнорувала умови Переяславського перемир'я, а 21 травня полки Фірлея вдерлися в Південно-Східну Волинь³⁴. Безсумнівно, вибираючи момент для остаточного порушення перемир'я, Варшава зважала і на нерішучість хана.

Достеменно невідомий весь арсенал заходів, які вжив Богдан, але зрештою з місячним запізненням Іслам-Гірей таки прибув на Україну.

Джерела не зафіксували факт появи донських козаків на театрі воєнних дій 1649 р. Як і роком раніше, донці віддали перевагу нападам на кримське узбережжя у період відсутності орди на півострові³⁵.

Наступний виток викликаного діями Війська Донського напруження розпочався після завершення кампанії 1649 р. Дослідники неодноразово звертали увагу на загострення ситуації у названому вище чотирикутнику восени 1649 — навесні 1650 р., причини чого, як правило, зводили лише до агресивної позиції татар³⁶. Тільки М. Грушевський та О. Гермайзе виділили як окремий фактор вплив діяльності донських козаків, внаслідок котрої буцім-то саме Б. Хмельницький виношував плани здійснення спільного українсько-кримського походу на Дон та московське пограниччя³⁷. Власне, обидва дослідники вважали цей вплив головним чинником³⁸.

Загалом джерела дають можливість детально прослідкувати розвиток подій й розставити відповідні акценти. Отже, перші відомості, що стосуються проблеми, подибуємо у царській грамоті до Б. Хмельницького від 3 вересня 1649 р., в якій позитивно оцінюється той факт, що гетьман після повідомлення Іслам-Гірея про намір напасти наступної весни на московські землі «говорит кримському царю, чтобы он на украинные города войною не ходил»³⁹. 11 вересня брянський воевода підтвердив у відписці, що гетьман діяв саме так⁴⁰. Важлива інформація міститься у відписці рильського воеводи від 23 листопада: дізнавшись про

відмову Б. Хмельницького об'єднатись з татарами, Іслам-Гірей погрожував здійснити набіг на Україну, тому в Чигирині готуються до захисту⁴¹. З кінця вересня у джерелах фігурують донські козаки. Зокрема, 27 вересня у відписці путивльських воевод йшлося про те, що «татаровя де хотят итти за то, что донские казаки улусы их повоевали»⁴². У відписці від 4 жовтня ті ж воеводи повторили цю інформацію⁴³. Пізніше такі відомості конкретизуються і розширюються. Зокрема, 30 листопада путивльські воеводи зазначали, що «крімському царю и запороским черкасом итти войною на донских казаков», і гетьман виділив для цього три полки — Чигиринський, Канівський та Черкаський⁴⁴. 1 грудня з Путивля повідомлялося про готовність гетьмана спорядити 30 тис. козаків. Похід мав розпочатись 1 січня з Полтави під орудою полковника Матвія Гладкого⁴⁵. 6 і 12 грудня, відповідно, севські і путивльські воеводи вказували на намір Б. Хмельницького виділити татарам запорожців для нападу спочатку на Дон, а потім — на московські землі⁴⁶. 11 грудня останнє повідомлення підтверджували олеські воеводи, але вказали, що одразу кримсько-козацький загін вирушить на московські «україни», а потім на Дон⁴⁷. Паралельно у деяких джерелах йшлося про наказ хана виділити козаків для нападу на гірських черкесів⁴⁸.

Не викликає сумніву факт підготовки спільного кримсько-козацького походу на схід. Його ініціатором, безперечно, виступали татари. Намір здійснення цієї акції виник у Іслам-Гірея одразу після укладення Зборівської угоди. Повертаючись з-під Зборова, хан уперше обмовився про свої плани здійснити спільно з українськими козаками напад на Москву⁴⁹. Судячи з джерел, розмова з гетьманом мала попередній характер. Про конкретне розпорядження, накази, прохання на ній не йшлося. У другій половині вересня до Чигирини прибув кримський посол з листом від хана, в якому останній повідомляв, що буде йти на Москву і просив не чинити ніяких перешкод, тим більше не нападати на кримські землі. В ньому також містилося прохання направити 3000 козаків для спільного походу на черкес⁵⁰. Пізніше, посилаючись на свідчення єрусалимського патріарха Паісія, грек Василь Іванов наводив іншу цифру — 10 тис.⁵¹ Наміри хана підтримував султан, який надіслав до Бахчисарая наказ щодо походу на Москву⁵². Таким чином, восени чітко визначилися два напрями українсько-кримських відносин: воєнні дії проти Москви і проти черкес, які перестали підкорятися Криму.

Час і напрям першого з них — стратегічного — зазнавали корегування. Спочатку хан мав намір здійснити цю акцію навесні, потім фігурують побіжні дані про осінь, у листопаді називається точна

дата — 1 січня. Стосовно напряму спочатку подибуємо розпливчасті вказівки на московські «україни». У жовтні — грудні напрям уточнюється — територія Війська Донського й суміжне московське пограниччя. Щоправда, у відписці севських воєвод від 1 грудня йдеться про похід під Путивль. Причому Б. Хмельницький надіслав листа до Батурина й наказав тамтешньому полковнику Мартину Небабі попередити сотників порубіжних міст, щоб остерігались татар⁵³. Однак цей похід не відбувся. Відсутні також будь-які вказівки на рух татар з Криму в Україну. Тому можна припустити намір Б. Хмельницького у даному випадку перестрахуватись, або напад планувався з татарами, які перебували при гетьмані, і був затриманий на початковій стадії.

Які ж чинники спонукали хана організувати похід на Дон та на московські землі? Існуюче протягом першої половини XVII ст. напруження у стосунках Криму та Москви перед Визвольною війною загострилося внаслідок відомих подій 1644—1646 рр., коли Москва фактично перейшла на шлях відвертої конфронтації. Проте даний фактор, хоча й виконував стимулюючу роль, та за умов, що склалися, не був самодостатнім. Мілітарна енергія татар два роки спрямовувалася в основному на проведення бойових операцій в Україні. Заангажований там у винятково сприятливій позиції Крим розумів вірогідність втрати чи принаймні зменшення свого впливу в обмін на негарантовані дивіденди від війни з Московією. Тим паче, не було гарантів дотримання Варшавою умови кримсько-польської Зборівської угоди щодо здійснення спільного походу на Москву. Пізніше, у серпні 1650 р, сама Польща перешкодила кримсько-козацькому походу на московські землі. Водночас напружені відносини з Туреччиною, вияви непокори гірськими черкесами, заворушення у ногайській орді також суттєво ускладнювали підготовку акції. Отже була необхідна серйозна підстава, котра б підштовхнула Іслам-Гірея до організації бажаного, але в даний момент недостатньо виправданного наступу. Такою підставою стали походи донських козаків. В усіх джерелах саме вони показані як чинник, що зумовив заходи Бахчисараю⁵⁴. Вірогідно, хан сподівався, не втягуючись у тривалий конфлікт, завдати спільно з українськими козаками превентивного удару по Дону, чим, з одного боку, втихомирить донців, з іншого — завадити непотрібному для нього зближенню Б. Хмельницького з Московією.

Рекція Москви на підготовку кримсько-українського походу була цілком логічною. У згадуваній вище грамоті царя до Б. Хмельницького схвалювалися дії гетьмана, спрямовані на відмовлення хана від походу⁵⁵. Направленим до Чигирини

послам Г. Неронову та Г. Богданову наказувалося переконати гетьмана й надалі дотримуватися попередньої позиції і обіцяти царську милість. Про наміри відкрито виступити проти Польщі, однак, знову не йшлося⁵⁶. Від воєвод прикордонних містечок вимагалось ретельно збирати відомості про події в Україні та жити «з великим береженьем...», щоб никакой человек служивый уездный без ружья не был»⁵⁷.

Донські козаки дізналися про небезпеку, яка їм загрожувала, досить пізно. Лише 6 листопада вони були поінформовані про неї азовським беєм і відразу спорядили до Чигирина чотирьох послів на чолі з Яковом Жуковим для детальнішої розвідки. Наслідки відвідування ними української столиці виявилися невтішними*. На Дону очікували нападу, направивши гінців за допомогою до Царицина та калмиків⁶¹. Останні давали туманні обіцянки⁶². Взимку зміцнювалися фортечні споруди основного донського містечка Черкаська. Було насипано новий земляний вал, споруджено дерев'яні вежі, викопано рів, куди надходила вода з Дону⁶³. У найгіршому становищі опинився Б. Хмельницький. Конфлікт з Військом Донським та Москвою, як зазначалося вище, був для нього небажаним, оскільки призводив до таких наслідків, що ніякі дивіденди та примус у такий спосіб донців до лояльності Криму та Україні не компенсували їх. Відносний перепочинок на польському фронті у даному випадку розв'язував руки Іслам-Гірею. Ідею походу позитивно сприймала тільки зацікавлена у відсутності боїв на Чорному морі Туреччина: Напруженою залишалася ситуація в Україні. Незадоволення широкого загалу української людності Зборівською угодою зумовлювало внутрішнє напруження. Водночас закликав ногайців до спільних дій проти України Я. Вишневецький⁶⁴. Присутність під Чорним лісом 15—20 тис. татар стримувала Польщу, але вони у будь-який момент могли стати для хана силою швидкого реагування. Зрештою, доводилося враховувати непопулярність у козацькому середовищі ідеї походу на Дон,

* Довірившись інформації гадяцького купця Якова Лученка, В. А. Смолій і В. С. Степанков помилково вважають, що Б. Хмельницький радо прийняв донське посольство й відпустив його з дарунками, заявляючи при цьому про неможливість участі українських козаків у поході на Дон⁵⁸. Проте самі у відписці до царя засвідчували інше — гнів гетьмана і навіть його намір видати послів татарам⁵⁹. Аналогічні новини повідомляв і воронезький воєвода Василь Єрошкін, додаючи, що після повернення посольства Правління Війська Донського розіслало в донські містечка розпорядження «жити с великим береженням»⁶⁰. Втім й наступні звернення донців до Царицина, калмиків, оборонні роботи у Черкаську спростовують свідчення Я. Лученка.

проти споконвічних друзів та союзників. У Чигирині козаки говорили московським послам: «А им... донских казаков добре жаль..., и многие их (українських козаків. — В. Б.) братья на Дону бывали и ныне есть, и на море для зипунов хаживали вместе, и хлеб, и соль у великого донского войска едали...»⁶⁵ Гетьман приховував від рядових козаків план походу саме на Дон⁶⁶, поширюючи чутки про підготовку наступу на калмиків, ногайців тощо. Словом, Б. Хмельницький був змушений активно розплутувати клубок непростих протиріч й шукати шляхи недопущення загрозливого розвитку подій.

Насамперед гетьман прагнув вплинути відповідним чином на Москву. Вже влітку не без його сприяння до царя дійшли відомості про наміри Іслам-Гірея та дії української сторони⁶⁷. З вересня путивлець Петро Литвинов повідомив путивльському воєводі, що військовий осавул Михайло Лучченко говорив про плани гетьмана вирушити разом з ханом у похід на Москву, оскільки цар не надав йому допомогу в боротьбі проти Польщі. Проте Б. Хмельницький одразу засвідчив своє прагнення підтримувати з північним сусідом дружні стосунки і не нападати на нього⁶⁸. 9 вересня знову говорилося про рішучий намір Богдана піти війною на Москву, а 11 вересня засвідчувались його мироблюбні плани⁶⁹. Теза ж про те, що позиція Чигирини мотивувалася відмовою Москви підтримати гетьмана в боротьбу проти Польщі, мусувалася постійно. Паралельно наголошувалося на основній причині кризи — походах донських козаків на Крим, робилися недвозначні спроби змусити царя офіційно заборонити донцям чинити подібні дії. Центральне місце посідало це питання на переговорах гетьманської делегації з московськими послами Г. Нероновим та Г. Богдановим. Послам було висловлено претензії за те, що донці «помочи не учинили, а крымского царя с гетманом ссаривают», йшлося про готовність здійснити похід на Дон, і лише в разі, коли цар надасть донцям допомогу, гетьман разом з татарами вирушить на московське пограниччя⁷⁰. Після виправдовувань Г. Неронова та Г. Богданова Б. Хмельницький сказав, що докладе зусиль для примирення донських козаків з Кримом, проте й Москва має в свою чергу, подбати про припинення морських походів останніх⁷¹.

Як бачимо, дії гетьмана переслідували дві мети: розв'язати донську проблему (хоча б добитися припинення морських походів донців), а також, за слушною думкою В. А. Смолія та В. С. Степанкова, «схилити російський уряд до більш рішучої підтримки України»⁷².

Гетьман прагнув дати зрозуміти Війську Донському, що діятиме рішуче в разі наміру джонців підтримувати акцію Криму. У листопаді Б. Хмельницький «посылал на Дон с листами втай, чтоб литовские люди, черкасы, которые живут на Дону, шли б от войны в литовские города, где кто жил»⁷³. Відбулася сувора розмова з посланцями донських козаків, здійснювалася підготовка війська у Полтаві⁷⁴.

Водночас правитель України давав зрозуміти Іслам-Гірею, що виконає його наказ. Проте він діяв тонко, враховуючи ситуацію. У серпні, коли хан планував розпочати похід на весні, гетьман спробував відмовитися від участі в ньому та після погроз наказав, як виявилось, про людське око готувати військо⁷⁵. У вересні кримському гінцеві, котрий повідомив рішення хана не нападати на Крим, якщо татари здійснюватимуть набіг на московські землі, було заявлено, що гетьман «не посылает, не унимает и черкес ему (Іслам-Гірею. — В. Б.) на помоч не дает»⁷⁶. Однак водночас обіцяв відмітити 6000 козаків для походу на гірських черкес⁷⁷. З іншого боку, гетьман тричі намагався через гінців традиційним шляхом відвернути загрозу — просив допомоги в боротьбі проти Польщі⁷⁸. Але хан пов'язував вирішення цієї проблеми з участю українських козаків у поході на Дон: «Я тебе помогал два года, пади ты, Хмелницкой, мне на помочь на донских казаков городки»⁷⁹. Насамкінець, пильно стежилось за подіями у ханаті та Польщі і відшукувався привід для відмови від участі в поході.

Особливо загострилася ситуація, коли настала заздалегідь призначена дата виступу. Кримський хан знову віддав розпорядження про похід, розраховуючи одночасно розгромити й калмиків⁸⁰. У цей час у Чигирині отримали від турецького султана листа з вимогою вибити козаків з Дону⁸¹. На середину грудня п'ятитисячне військо зібралось у Полтаві, але розійшлось, оскільки не було жодних звісток про рух орд хана⁸². 20 грудня гетьман вдруге наказав полтавському полковнику Мартину Пушкарю зібрати три полки для походу на Дон⁸³. Майже цілий місяць тривало напружене чекання. І лише 26 січня М. Пушкар велів козакам розходитись⁸⁴.

Остаточний, як виявилось, розпуск війська ініціював Іслам-Гірей. Наприкінці січня до Чигирини прибули від нього два гінці з повідомленням, що похід не відбудеться у зв'язку з начебто примиренням Війська Донського з Кримом, а також із заявою про готовність надати в разі необхідності допомогу в боротьбі проти Польщі⁸⁵. Однак подальші події спростовують заяву про досягнення кримсько-донського перемир'я. Донські

козаки всю весну та літо чекали напад татар, не полишаючи при цьому намірів здійснювати морські напади⁸⁶. Натомість хан знову висував перед Б.Хмельницьким звичні вимоги з приводу приборкання донців⁸⁷. Схоже, що Іслам-Гірей намагався виглядати повелителем. Насправді відмову від здійснення походу спричинили інші чинники, а саме: загострення стосунків Криму з ногайцями та гірськими черкесами, колізії Я.Вишневецького з ногайською ордою і, безперечно, вмілі дипломатичні заходи Б.Хмельницького. Особливо вдало використав гетьман наміри Я.Вишневецького схилити ногайців до війни з Україною. З одного боку, Б.Хмельницький пов'язував неможливість участі у поході на Дон та московські землі з підготовкою польсько-ногайського нападу на Україну, з іншого — козаків переконували, що зосередження війська у Полтаві зумовлюється потребою відсічі ногайцям та Я.Вишневецькому⁸⁸.

Перебіг подій, особливо заходи Б.Хмельницького, вказують на помилковість тверджень М.Грушевського та О.Гермайзе про ініціювання круговерті цих подій українським гетьманом. Навпаки, саме він постійно шукав спосіб унеможливити не вигідний йому конфлікт.

Навесні володар України не припиняв вживати дипломатичних зусиль щодо донських козаків. 30 березня датований його лист на Дон з вимогою не чіпати татар, а у відповідь зобов'язувався зберегти дружні відносини⁸⁹. Для сильнішого ефекту гетьманські послани привезли також листа, що надійшов від кримського хана до Чигирина, в якому ставилося завдання добитися припинення морських походів донців. Проте Військо Донське не змінило своєї позиції. Послів тримали у Черкаську три дні і відпустили разом з двома донцями, направленими в Україну з метою заявити про неприпустимість втручання гетьмана у кримську політику Війська Донського⁹⁰. Донське козацтво, таким чином, демонструвало ігнорування планів української сторони та нерозуміння аргументів її представників.

Переговори з черговими донськими посланцями проходили гостро. Зрештою, представники Дону були змушені запевнити, що донці «на море ходить и с турскими, и с крымскими людьми задору чинить не учнут»⁹¹.

Показово, що, незважаючи на гостроту українсько-донських офіційних стосунків, у березні на Дону з'явилося від 500 до 700 українських козаків⁹². Вказівка на те, що вони були неодруженими і прийшли «для добычи собою»; свідчить про належність їх до запорожців. Отже, Запорозька Січ вперше і востаннє за час гетьманування Б.Хмельницького виступає

самостійним суб'єктом зносин з Доном (у 1653 р., щоправда, Москва передбачала інший подібний контакт — спільний похід донців та запорожців під Азов)⁹³. Цей факт наочно ілюструє втрату Січчю першорядної ролі в українсько-донських стосунках, що було віддзеркаллям загального переходу ініціативи у виробленні політичної лінії козацької держави.

Реакція Війська Донського на появу запорожців була поміркованою. Їх не оголосили поза законом, не встрявали з ними в сутички, але, побоючись «руки» Б. Хмельницького, веліли стати окремо на яру⁹⁴.

Разом з тим у джерелах відсутні вказівки про появу на Дону козацьких та інших груп з України. Це суперечить тезі О. Гермайзе про те, що у період гетьманування Б. Хмельницького « потоки української людності на Дон не зменшуються, навіть навпаки »⁹⁵.

У квітні — травні гетьман двічі отримував розпорядження від Іслам-Гірея виділити 4—5 тис. козаків дл здійснення спільних воєнних дій проти гірських черкес. Хан також наказував при підході українського загону до Дону спорядити гінців до тамтешніх козаків для з'ясування їх намірів щодо Криму⁹⁶. Гетьмана загалом влаштовував подібний розвиток подій, оскільки виникала чудова нагода засвідчити перед Бахчисараєм готовність виконати союзницький обов'язок. Щоб не перетворити похід в антидонський, хан надіслав лист до Війська Донського, в якому вимагав припинити морські походи⁹⁷.

За різними даними, від 3 до 22 тис. козаків на чолі з генеральним осавулом Дем'яном Лісовцем і Тимошем Хмельницьким у середині липня вирушили до р. Міус на з'єднання з татарами⁹⁸. У поході брали участь також черкаський та полтавський полковники⁹⁹. Донці вважали достовірними поширювані азовцями свідчення про намічений напад на Дон. Суперечлива Інформація щодо цього надходила з табору українських козаків. Одні говорили про напад на черкес, інші — на донських козаків¹⁰⁰. Не прояснили ситуації і спеціальні посланці, які побували у таборі. Два тижні персбував український загін на р. Міус. Донці надавали їм провіант¹⁰¹. Не дочекавшись татар, загін вирушив назад.

Донський отаман Андрій Євсев'єв пов'язував цей відхід з отриманням Д. Лісовцем та Т. Хмельницьким двох листів. У першому Іслам-Гірей повідомляв Б. Хмельницькому, що не може вирушити, бо висох степ, у другому гетьман велів повертатись, оскільки «учала быть с поляками опять ссора»¹⁰². Останню верстію знаходимо також у статейному списку московських послів в Україні П. Протасьєва та Б. Богданова¹⁰³. Вони також

зауважували, що гірські черкеси, боячись нападу, знову підкорилися Криму¹⁰⁴. Московські ж послы у Бахчисараї Г. Волков та В. Огарков інформували Москву про прихід 2 серпня до кримської столиці гінців від Б. Хмельницького із закликом вирушити в Україну для відсічі польському війську¹⁰⁵. Воно зосередилося на той час поблизу Кам'янця-Подільського.

Отже, степ вигорів насправді (повідомлення татарського гінця доповнюється свідченням московського тлумача Петра Потапова, який перетнув цю територію, рухаючись до Криму та у зворотньому напрямку¹⁰⁶. Немає підстав не довіряти інформації про гірських черкес. Цікаво, що Б. Хмельницький у розмові з московськими послами недвозначно наголошував на тому, що вирішальний вплив на рішення черкес мав вихід загону запорожців на р. Міус¹⁰⁷. Мали місце й антиукраїнські заходи Польщі.

Однак головним чинником стала чергова (до того ж, найсерйозніша) спроба Криму організувати похід на Москву. Калг: Трим-Гірей вирушив із загonom в Україну для з'єднання з козаками. Ханський лист з наказом виділити козаків вручив гетьману той же посол Байкраклім, який привіз звістку про відміну походу на Кавказ¹⁰⁸. Причому з осені 1649 р. Іслам-Гірей активно намагався схилити до антимосковських дій і Польщу¹⁰⁹.

Заходи Б. Хмельницького, спрямовані на розплутування цього небезпечного клубка протиріч, вже висвітлені в історіографії¹¹⁰. Наголосимо тільки на тому, що вперше з початку визвольної боротьби агресивні наміри Криму не зумовлювалися діями донців. У 1650 р. вони не здійснили жодної антикримської акції, вплив донського фактора був опосередкований.

Осінь 1650 р. видалася спокійнішою. Іслам-Гірей ненадовго облишив свої домагання. Проте татари з азовцями продовжували поширювати чутки, очевидно, не без розпоряджень хана, про можливість спільного з козаками походу на Дон¹¹¹. Тому Військо Донське продовжувало перебувати у тривожному чеканні.

Володар України використав затишшя для детального роз'яснення Москві своєї позиції. Московським послам пояснили у Чигирині причини спорядження козацького загону на р. Міус, їх запевнили у лояльності й готовності відвернути зазіхання Криму¹¹².

Заходи Б. Хмельницького принесли перші результати. Москва нарешті заборонила днцям здійснювати походи в Крим. 12 листопада Військо Донське отримало царську грамоту з наказом «под крымские улусы не ходитъ и никаково с ними задору не чинить»¹¹³.

Підготовка та відновлення військових дій між Україною та Річчю Посполитою продовжили паузу. Вірогідно, Б. Хмельниць-

кий у цей час знову намагався добитися військової підтримки з боку донських козаків, але безрезультатно.

Восени 1651 р. стимульований літнім походом донців на узбережжя Криму Іслам-Гірей вимагав від гетьмана військо нібито для походу на калмиків, однак у Чигирині розуміли, що насправді хан «хочет с донскими казаками воеватца»¹¹⁴. Перебуваючи після Берестецької катастрофи у складному становищі, Б.Хмельницький не мав можливості для маневрування і змушений був погодитись. За різними даними від 2600 до 10 тис. козаків вирушило на з'єднання з татарами до Перекопа¹¹⁵. Однак у вирішальний момент, коли хан вимагав напасти на Дон, козаки відмовилися, залишившись зимувати у Перекопі, тобто фактично в розпорядженні хана (напевно, щоб пом'якшити ситуацію)¹¹⁶. Частина з них у січні разом з кримцями здійснила напад на гірських черкес¹¹⁷. Це був перший і єдиний за доби гетьманування Б.Хмельницького випадок використання Кримом українських козаків на Кавказі.

Втім, Іслам-Гірей продовжував попередню політику. Вже 13 березня 1652 р. московським послам у ногайській орді стало відомо, що хан запланував на пізню осінь напад на Військо Донське, а «запорожским де казаком велел быти в осень на Дон сорокмя тысячи»¹¹⁸. Наприкінці літа після чергових морських походів донців¹¹⁹ ініціативу виявив один султан. 25 серпня у Бахчисараї було отримане його розпорядження вийти разом з ногайцями, запорожцями та гірськими черкесами до Азова для з'єднання з яничарами й наступного нападу на Дон¹²⁰. Іслам-Гірей двічі направляв гінців до Чигирини з вимогою йти в похід¹²¹. Б.Хмельницький, проте, рішече відмовився, традиційно пославшись на потребу мати козаків при собі, а також вперше заявив, що «донские де казаки подданные царского величества, а он де, гетман, с людьми своими ему поклонился»¹²². Дії українського гетьмана у поєднанні з очікуваним нападом калмиків¹²³ змусили хана черговий раз відкласти похід.

Різкий тон Б.Хмельницького зумовлювався рядом обставин. Блискуча перемога під Батогом, по суті, ліквідувала тяжкі наслідки поразки під Берестечком. Москва дедалі більше схилялася до оголошення Польщі війни. В такому випадку зникала загроза з півночі і створювалось якісно нове військово-політичне тло у регіоні.

Зрештою, основана на нових реаліях позиція Чигирини стала фатальною для планів Іслам-Гірея. Нових кроків щодо організації антидонських та антимосковських виступів у найближчі роки не спостерігається. Більше того, у січні 1653 р. хан навіть

відмовився виконувати наказ турецького султана. Зодо здійснення походу на Дон: «Нынє с крымскими и нагайскими людьми на донских казаков итти не уймаєт, потому что он с гетманом, с Богданом Хмельницким, учинился шертью стоять против полского короля и ляхов заодно»¹²⁴.

Натомість знову лунають заклики гетьмана до донських козаків надати йому збройну допомогу¹²⁵. А позиція Війська Донського залишається незмінною. Поява ж в Україні 40 донців на чолі з отаманом Іваном Сергєєвим у 1653 р.¹²⁶ істотної ролі не відіграла.

Події 1651—1653 рр. спростовують твердження О.Гермайзе про те, що у даний відрізок часу «взаємини донського й українського козацтва якось тихнуть і слабнуть»¹²⁷. Насправді, вони мали місце. Збереглась і основна тенденція — конфронтаційність. Втім цей висновок став наслідком обмеженої джерельної бази дослідника.

У 1654 р. Б.Хмельницький не залишає намірів врегулювати донську проблему. Після Переяславської Ради він відновлює спроби вплинути на Дон через Москву. Саме завдяки зусиллям української сторони до Березневих статей включено пункт про координацію заходів українського та донського козацтва стосовно татар¹²⁸. Відтоді Москва вимагає від донців узгодження з нею та Чигирином дій щодо Криму¹²⁹.

Після укладення військово-політичного союзу між Українською козацькою державою та Московією характер українсько-донських взаємин зазнає помітних змін, зумовлених новим розкладом сил у регіоні. Москва вимагала від донців змінити ставлення до воєнних дій в Україні, а домінуюча конфліктність у зносінах Чигирин з Бахчисараєм спричиняла необхідність здійснення таких бажаних для донських козаків морських походів. Відтепер спонукані і царем, і Б.Хмельницьким донці беруть участь у боротьбі на польському фронті¹³⁰, виявляють схильність до виконання наказів щодо татар. Зокрема, влітку 1654 р. на заклик українського гетьмана Військо Донське відрядило численний загін для походу на кримське узбережжя¹³¹. У 1655 р. 34 човни донців разом з 2030 запорожцями дійшли до Тамані¹³². Однак у 1656 р., коли від них вимагали не проводити військових операцій, донські козаки здійснили похід під Азов¹³³, що ще раз засвідчило принципову неприйнятність для них Ідеї припинення операцій проти турок і татар.

Отже, на початкових етапах Визвольної війни українського народу Богдан Хмельницький відводив у своїх політичних планах чільне місце Війську Донському. До 1654 р. гетьман, незважаючи на постійні зусилля не зміг добитися розв'язання

донського питання у двох аспектах: надання допомоги у боротьбі проти Польщі та припинення морських походів. Чітко простежуються два періоди в українсько-донських взаєминах доби гетьмана Б. Хмельницького: 1648—1653 рр., коли ці стосунки мали відверто конфронтаційний характер; 1654—1657 рр., що характеризувався позитивними для України змінами в позиції Війська Донського.

Значимість донського чинника зумовлювалася в основному специфікою впливу діяльності донців щодо Криму та Туреччини на міжнародні відносини у регіоні. Здійснювані ними походи на море викликали загострення протиріч у чотирикутнику Україна — Крим — Туреччина — Москва, котрі постійно, а особливо у часи відносного перепочинку на польському фронті, тримали у напруженні українського гетьмана та його соратників, змушуючи їх застосовувати весь свій дипломатичний хист для запобігання виникненню негативних для них подій. Саме Військо Донське волею обставин чи не вперше у своїй історії почало відігравати роль ключового фактора стабілізації чи ускладнення військово-політичної ситуації у регіоні, а відтак підкріплювати чи послаблювати дії українського козацтва. До такої ролі донці виявились явно не готовими, насамперед ментально. Нерозуміння наріжної ідей започаткованих Б. Хмельницьким доленосних процесів в Україні, здатність лише до прямолінійних дій щодо татар, відвертий егоїзм стосовно вчорашніх союзників віддзеркалюють певні особливості менталітету донського козацтва.

Разом з тим, конфлікти між Чигирином та Доном не змінили стратегічної лінії в українсько-донських стосунках, яка чітко намітилася у першій половині XVII ст. У середовищі козаків протиріччя сприймалися як тимчасові.

Нові реалії, які виникли в регіоні після укладення українсько-московського договору, призвели до зміни характеру взаємин між Україною та Доном і одночасно до втрати донським чинником колишньої ваги у політичних комбінаціях. Відтоді Військо Донське перестає бути істотною перешкодою у реалізації планів Б. Хмельницького.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 446; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією у середині XVII ст. — К., 1959. — С. 94—95, 295 та ін.

² Крип'якевич І.П. Назв. праця — С. 117.

³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 3. — К.; Відень, 1922. — С. 137.

- ⁴ Там же.—С.257.
- ⁵ *Гермайзе О.* Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського Інституту народної освіти.—1928.—Кн.3.—С.156.
- ⁶ Там же.—С.152—165.
- ⁷ Воссоєдинення України с Росією: Документи и матеріали в трьох томах.—Т.1.—М., 1953.—С.123; РДАДА.—Ф.89, 1630, № 5, арк.105.
- ⁸ Див: *Крип'якевич І.П.* Назв.праця.—С.417; *Шевченко Ф.П.* Назв.праця.—С.94.
- ⁹ Русская историческая библиотека (далі—РИБ).—Т.ХХІХ.—СПб., 1909.—С.18.
- ¹⁰ *Гермайзе О.* Назв.праця.—С.151.
- ¹¹ РДАДА.—Ф.89, 1613, № 1, арк.220; 1622, № 1, арк.41; ф.210. Белгородський стил, стовп.82, арк.35; Воссоєдинення України с Росією.—Т.1.—С.110, 186.
- ¹² *Сухоруков В.Д.* Историческое описание земли Войска Донского.—Новочеркасск, 1867.—Т.1.—С.155; Воссоєдинення України с Росією.—Т.1.—С.159, 311.
- ¹³ Воссоєдинення України с Росією.—Т.2.—М., 1954.—С.69.
- ¹⁴ РДАДА.—Ф.123, 1648, № 16, арк.156.
- ¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі—Акты ЮЗР).—Т.3.—СПб., 1861.—С.227.
- ¹⁶ Жерела до сторії України-Руси.—Т.6.—Львів, 1913.—С.56.
- ¹⁷ *Томашівський С.* Між Пилявцями і Замостям // Там же.—С.39.
- ¹⁸ *Крип'якевич І.П.* Назв.праця.—С.446; *Шевченко Ф.П.* Назв.праця.—С.94.
- ¹⁹ Жерела до Історії України-Руси.—Т.4.—Львів, 1906.—С.97.
- ²⁰ РДАДА.—89, 1650, № 1, арк.171; РИБ, с.16.
- ²¹ Там же.—Ф.123, 1648; № 15, арк.59, 67.
- ²² *Гермайзе О.* Назв.праця.—С.153.
- ²³ Там же.
- ²⁴ РИБ.—С.278; Воссоєдинення України с Росією.—Т.2.—С.160.
- ²⁵ Воссоєдинення України с Росією.—Т.2.—С.160.
- ²⁶ *Гермайзе О.* Назв.праця.—С.153.
- ²⁷ *Шевченко Ф.П.* Назв.праця.—С.94.
- ²⁸ История Дона с древнейших времен до падения крепостного права.—Ростов-на-Дону, 1973.—С.123.
- ²⁹ Воссоєдинення України с Росією.—Т.2.—С.134; *Смолий В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.—К., 1993.—С.171.
- ³⁰ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.164.
- ³¹ *Смолий В.А., Степанков В.С.* Назв.праця.—С.170.

³² Там же. — С. 181.

³³ *Стороженко І.С.* Воєнне мистецтво визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 6.

³⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. — С. 178.

³⁵ РИБ. — С. 277; Воссоєдиненке України с Росією. — Т. 2. — С. 270, Акты ЮЗР. — С. 377.

³⁶ Див: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії // Нариси з історії України. — Т. 4. — К., 1940. — С. 170; *Шевченко Ф.П.* Назв. праця. — С. 295—296.

³⁷ *Гермайзе О.* Назв. праця — С. 156; *Грушевський М.С.* Назв. праця. — С. 254—257.

³⁸ Там же.

³⁹ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 242; *Сергійчук В.І.* Дипломатична служба Богдана Хмельницького // Жовтень. — 1988. — № 11. — С. 103.

⁴⁰ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 251.

⁴¹ Там же. — С. 292.

⁴² Акты ЮЗР. — С. 358.

⁴³ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 280—281.

⁴⁴ Акты ЮЗР. — С. 377.

⁴⁵ Там же. — С. 378.

⁴⁶ Там же. — С. 379—380.

⁴⁷ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, сповт. 297, арк. 542.

⁴⁸ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 281, 294.

⁴⁹ Там же. — С. 242, 244, 251.

⁵⁰ Там же. — С. 281.

⁵¹ Там же. — С. 294.

⁵² Там же.

⁵³ Акты ЮЗР. — С. 378.

⁵⁴ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 474; Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 269—270, 281, 292.

⁵⁵ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 242.

⁵⁶ Там же. — С. 257—258.

⁵⁷ Там же. — С. 292, 295.

⁵⁸ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. — С. 212.

⁵⁹ РИБ. — С. 443.

⁶⁰ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 541.

⁶¹ РИБ. — С. 445.

⁶² РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 542.

- ⁶³ РИБ. — С. 496.
- ⁶⁴ Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 332.
- ⁶⁵ Там же. — С. 276.
- ⁶⁶ РИБ. — С. 363.
- ⁶⁷ Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 242.
- ⁶⁸ Там же. — С. 244.
- ⁶⁹ Там же. — 251, 253.
- ⁷⁰ Там же. — С. 270; *Шевченко Ф. П.* Назв. праця. — С. 295.
- ⁷¹ Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 270.
- ⁷² *Смолій В. А., Степанков В. С.* Назв. праця. — С. 205.
- ⁷³ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 474—475.
- ⁷⁴ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 154.
- ⁷⁵ Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 292.
- ⁷⁶ Там же. — С. 294.
- ⁷⁷ Там же.
- ⁷⁸ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 520.
- ⁷⁹ Там же, арк. 474—475.
- ⁸⁰ Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 326.
- ⁸¹ РИБ. — С. 364.
- ⁸² РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 482.
- ⁸³ Там же.
- ⁸⁴ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 154.
- ⁸⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Назв. праця. — С. 214.
- ⁸⁶ РИБ. — С. 439—455, 523. Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 361.
- ⁸⁷ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 551—555; Ф. 123, 1650, № 6, арк. 13—14; Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 333. Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 166—167.
- ⁸⁸ *Сергійчук В. І.* Назв. праця. — С. 104.
- ⁸⁹ РИБ. — С. 518.
- ⁹⁰ Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 372.
- ⁹¹ РИБ. — С. 455, 496.
- ⁹² Там же. — С. 608.
- ⁹³ Там же. — С. 496.
- ⁹⁴ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 151.
- ⁹⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Назв. праця. — С. 221.
- ⁹⁶ Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 370.
- ⁹⁷ *Петровський М. Н.* Назв. праця. — С. 140; Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 375, 408, 444, 461.
- ⁹⁸ Воссоєдиненне України с Россией. — Т. 2. — С. 444.

⁹⁹ РДАДА. — Ф. 79, 1650, № 1а, арк. 710; Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 409.

¹⁰⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 144.

¹⁰¹ Там же. — С. 409.

¹⁰² Там же. — С. 462.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Там же. — С. 330.

¹⁰⁵ РДАДА. — Ф. 123, 1650, № 19, арк. 9.

¹⁰⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 461.

¹⁰⁷ *Смолий В. А., Степанков В. С.* Назв. праця. — С. 223.

¹⁰⁸ Там же. — С. 218.

¹⁰⁹ Там же. — С. 223—226.

¹¹⁰ РДАДА. — Ф. 89, 1650, № 1, арк. 79, 88, 89.

¹¹¹ Там же.

¹¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 433, 461—462.

¹¹³ РДАДА. — Ф. 89, 1650, № 1, арк. 79.

¹¹⁴ Там же. — Ф. 79, 1652, № 1, арк. 482.

¹¹⁵ Там же. — Ф. 79, 1651, № 1, арк. 481; ф. 123, 1652, № 1, арк. 17; ф. 127, 1652, № 1, арк. 4.

¹¹⁶ Там же. — Ф. 123, 1652, № 3, арк. 9.

¹¹⁷ Там же. — 1652, № 10, арк. 14.

¹¹⁸ Там же. — Ф. 127, 1652, 2, арк. 10.

¹¹⁹ РИБ. — С. 536.

¹²⁰ РДАДА. — Ф. 123, 1652, № 3, арк. 9—10; 1652, № 10, арк. 15.

¹²¹ Там же. — Ф. 79, 1652, № 1а, арк. 353.

¹²² Там же. — Ф. 123, 1652, № 10, арк. 20.

¹²³ Там же. — Ф. 123, 1652, № 2, арк. 3—4.

¹²⁴ Там же. — Ф. 123, 1652, № 9, арк. 126.

¹²⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — М., 1954. — С. 321, 349—350.

¹²⁶ Там же. — С. 350.

¹²⁷ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 157.

¹²⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 558—559.

¹²⁹ РИБ. — С. 791—792, 788.

¹³⁰ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 165.

¹³¹ РИБ. — С. 877.

¹³² РИБ. — Т. XXXIX. — Пг., 1917. — С. 52.

¹³³ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 163.